

ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Journal of the Faculty of Divinity of Çukurova University

Cilt / Volume: 25 • Sayı / Issue: 1 • Haziran / June 2025 • 175-191

e-ISSN: 2564-6427 • DOI: cuilah.1633410

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE KUDÜS'TEKİ ZİMMÎLER VE MÜSLÜMANLARLA OLAN İLİŞKİLERİ

The Relations Between Dhimmis and Muslims in Jerusalem During the Mamluk Period

Dr. Mehmet Emin ESER

Öğretmen, Milli Eğitim Müdürlüğü, Elazığ, Türkiye

Teacher, Directorate of National Education, Elazığ/Türkiye

mehmetemineser57@gmail.com <https://orcid.org/0000-0001-6882-272X>

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/ Received: 04.02.2025

Kabul Tarihi/Accepted: 19.06.2025

Yayın Tarihi/Published: 30.06.2025

İntihal Taraması/Plagiarism Detection: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mehmet Emin Eser)

Telif/Copyright: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/Published by Çukurova University Faculty of Divinity, 01380, Adana, Türkiye. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

MEMLÜKLER DÖNEMİNDE KUDÜS’TEKİ ZİMMÎLER VE MÜSLÜMANLARLA OLAN İLİŞKİLER

The Relations Between Dhimmis and Muslims in Jerusalem During the Mamluk Period

Öz

Memlükler dönemi boyunca Kudüs, farklı dinî toplulukların bir arada yaşadığı çok kültürlü bir yapıya sahipti. Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler şehrin kutsal statüsüne ortak bir saygı gösterirken, Memlük yönetimi bu çok dinli yapıyı düzenlemek ve dengelemek adına çeşitli politikalar geliştirdi. Memlükler, barış ve hoşgörü temelli bir yaklaşım benimseyerek, gayrimüslimlerin dinî yaşamlarına belirli sınırlar dâhilinde izin vermiş; vergi sistemi, ibadet özgürlüğü ve toplumsal roller bakımından adaletli bir yönetim sergilemeye çalışmıştır. Kudüs’teki Müslümanlar, İslam’ın kutsal mirasını korurken, Hristiyan ve Yahudi topluluklar da kendi inançlarını sürdürme imkânı bulmuşlardır. Şehirde zaman zaman gerilimler yaşansa da yönetim bu durumlara hızlı müdahalelerde bulunarak toplumsal düzeni yeniden sağlamıştır. Sonuç olarak, Memlükler döneminde Kudüs, dinî çoğulculuğun kontrollü biçimde sürdürülebildiği, topluluklar arası ilişkilerin hoşgörü ve denge temelinde şekillendiği bir yönetim örneği sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Memlükler, Kudüs, Müslümanlar, Gayrimüslimler.

Abstract

Throughout the Mamluk period, Jerusalem maintained a multicultural structure in which various religious communities coexisted. Muslims, Christians, and Jews all demonstrated a shared reverence for the city’s sacred status, while the Mamluk administration implemented a range of policies aimed at regulating and balancing this multi-religious environment. Adopting an approach rooted in peace and tolerance, the Mamluks allowed non-Muslims to practice their faiths within certain boundaries and sought to maintain equitable governance regarding taxation, religious freedom, and social roles. While Muslims preserved the sacred Islamic heritage of the city, Christian and Jewish communities were also able to continue practicing their religions. Although occasional tensions arose in the city, the administration intervened promptly to restore social order. In conclusion, Jerusalem during the Mamluk era stands as an example of how religious pluralism could be sustained in a controlled manner, with intercommunal relations shaped by principles of tolerance and equilibrium.

Keywords: History of Religions, Mamluks, Jerusalem, Muslims, Non-Muslims.

GİRİŞ

Memlûkler dönemi, Kudûs'ün tarihi açısından kritik bir yer tutar. 13. yüzyılın ortalarından itibaren Memlûk sultanları, şehri yönetmiş ve Kudûs, bu süreçte hem İslam dünyası hem de diğer semavî dinler için kutsal bir şehir olarak önemini korumuştur. Kudûs'teki toplumsal yapının en dikkat çeken özelliği, farklı dinî inançlara sahip toplulukların bir arada yaşamasıdır. Bu dinî çeşitlilik, şehri hem dinî hem de kültürel anlamda zenginleştirmiştir. Memlûkler dönemi, Kudûs'ün bu farklı dinî grupları denetleyip bir arada tutma çabalarıyla şekillenmiş ve şehir dinî hoşgörülü bir sosyal düzenin sağlandığı bir merkez haline gelmiştir.

Kudûs'teki Müslümanlar, Memlûk yönetiminde şehri İslam'ın kutsal topraklarından biri olarak kabul etmiş ve Mescid-i Aksa başta olmak üzere kutsal yapıları koruma altına almışlardır. Aynı zamanda Kudûs, Hristiyanlar ve Yahudiler için de büyük dinî öneme sahiptir. Hristiyanlar, Kutsal Haç ve Kutsal Kabir/Kıyamet Kilisesi gibi kutsal mekanları, Yahudiler ise Ağlama Duvarı gibi yerleri ziyaret etmeye devam etmişlerdir. Ancak, her dinî grubun bu kutsal yerleri ziyaret etme hakları, Memlûk yönetimi tarafından düzenli bir şekilde denetlenmiş ve bu gruplara belirli kurallar ve sınırlar getirilmiştir.

Memlûkler dönemi, aynı zamanda Kudûs'teki dinî gruplar arasında çoğunlukla barışçıl bir ilişki ortamının var olduğu, ancak zaman zaman gerilimlerin de yaşandığı bir dönemi ifade eder. Memlûk yönetimi, farklı dinî topluluklar arasında hoşgörü ve adalet temelli bir yönetim anlayışını benimsemiş ve tüm grupların haklarını korumaya özen göstermiştir. Bununla birlikte, zaman zaman dış tehditler, ekonomik baskılar ya da yerel sorunlar nedeniyle bu ilişkilerde gerginlikler yaşanmış, ancak Memlûkler hızlı bir şekilde bu tür problemleri çözmeye çalışmışlardır.

Tarihsel analiz yöntemiyle hazırlanan bu araştırma, birincil kaynaklar ile çağdaş literatüre dayalı olarak şekillendirilmiştir. Ayrıca Memlûkler dönemi Kudûs'ünde olan Hristiyan ve Yahudilerin Müslümanlar ile arasındaki ilişkilerin dinamikleri incelenmiş, aynı zamanda bu dönemdeki dinî çeşitliliğin şehre nasıl bir sosyal ve kültürel zenginlik kattığını ortaya koyacaktır. Kudûs'ün, farklı inançlardan insanları bir arada tutma çabaları ve Memlûklerin bu ilişkileri nasıl yönettiği, dönemin toplumsal yapısı ve yönetim anlayışı ışığında ele alınmıştır.

1. KUDÜSTEKİ EHL-İ ZİMMİLER

Kudûs şehri, Memlûk sultanları döneminde üç semavî dinin mensuplarını barındırıyordu. Bu üç grup, şehri kutsal kabul ettikleri için Kudûs'te bir araya gelmişlerdi. Şehir, her üç din için de dinî ve kutsal bir merkezdi. Bu dinî temele dayanarak, Kudûs toplumunun önemli bir kısmını oluşturan gayrimüslimler, Hristiyanlar ve Yahudilerden meydana geliyordu. Bu gruplar, şehrin çeşitli bölgelerinde dağınık bir şekilde yaşamalarına rağmen, Kudûs'ün sosyal yapısında önemli bir yer tutuyorlardı. Bahrî Memlûkler dönemi olarak bilinen ilk Memlûk yönetimi döneminde, Kudûs'ün nüfusu Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Bu da ehl-i zimminin şehrin nüfusundaki önemli yerini gözler önüne sermektedir (Reşad İmam, 1966, s. 65).

1.1. Hristiyanlar

Kudûs, Müslümanlar için ne kadar kutsalsa, Hristiyanlar için de aynı derecede kutsal bir şehir olmuştur. Bu nedenle, Memlûkler dönemi boyunca Kudûs'te farklı Hristiyan mezhepleri varlığını sürdürmüştür. 15. yüzyılın sonlarında Kudûs'ü ziyaret eden bir seyyahın kaydında, şehirde her bir Hristiyan mezhebinden binlerce Hristiyan bulunduğu dair bilgiler yer almakla birlikte, bu tahminin doğruluğu konusunda bazı şüpheler bulunmaktadır. Ancak, Selahaddin Eyyubi'nin Kudûs'ü fethettiği dönemde, şehirde 20 binden fazla Hristiyan'ın yaşadığına dair kaynaklarda bilgiler yer almaktadır (Ali Seyyid, 1986, s. 81). Bilindiği üzere, onlar cizyelerini vererek, rahatsız edilmeden güven içinde yaşayacaklardı (İsfahanî, 1979, s. 316-317). Nitekim İbnü'l-Esir, Hristiyanların Sultan Selahaddin'den, "Evlerinde kalmalarına izin verilmesini ve onlardan cizye alınmasını" talep ettiklerini ve Sultan'ın buna olumlu yanıt verdiğini doğrulamaktadır (İbnü'l-Esir, 1997, 10/38).

Filistin'deki Hristiyanların önemli bir kısmı, Orta Çağ'da Avrupalı Hristiyan savaşçıların (tarihi kaynaklarda 'Frenk' olarak anılan Haçlıların) bölgeyi işgalinden önce, İslam'ı kabul

etmiştir. İslam'a olan ilgi, barış ve güvenlik dönemlerine kıyasla, zimmîlere yönelik zulüm, savaş ve kargaşa dönemlerinde daha fazla olmuştur. Frenk işgalinin arifesinde, Filistin'deki Hristiyan nüfusu küçük bir azınlık oluşturuyordu ve bu nüfus, Filistin'in çeşitli bölgelerine yayılmıştı. En önemli Hristiyan merkezleri Kudüs, Beytülahm, el-Halil ve Nasıra bölgeleriydi. Bunun yanı sıra, Remle, Lüdd, Gazze, Beyt Cibrin, Tiberya, Akka, Sebastiya ve Nablus gibi diğer büyük şehirlerde de Hristiyan toplulukları bulunuyordu. Çoğunlukla Kudüs, Nasıra, Beytülahm gibi ana şehirlerde yoğunlaşmış birçok manastıra sahiptiler. Bu durum, o dönemde olduğu gibi günümüze kadar devam etmiştir (Arar, 2003, s. 43).

Her ne kadar Hristiyanlar, Haçlılar dönemi öncesinde ve sonrasında da Kudüs'te bulunmuş olsalar da bazı kaynaklara göre, Haçlıların Kudüs'ü ele geçirdiği ilk dönemde şehirdeki Hristiyan nüfus oldukça azdı. Haçlılar, Kudüs'ü fethettikten sonra, Müslümanlar ve Yahudiler tarafından terk edilen boşluğu doldurmak amacıyla Hristiyanların şehre göç etmelerini teşvik ettiler. Bu göç, Haçlıların projelerini gerçekleştirebilmek ve Frenk hizmetlerine ihtiyaç duydukları insan kaynağını sağlamak amacıyla düzenlenmişti. Zira bu dönemde şehirde neredeyse sadece Haçlı ordusu mevcuttu. I. Baudouin, bu durumu fark ederek Musa Vadisi, Belka ve Amman'dan bir grup Hristiyan'ı Kudüs'e yerleştirmiştir. Kral, bu göçmenlere daha iyi bir yaşam vadetmiş ve onları eşleri, çocukları ve sürüleriyle birlikte Kudüs'te karşılamıştır. Göçmenler, Şam Kapısı'nın doğusunda yer alan el-Meşarika Mahallesi'ne yerleştirilmiştir (Arar, 2003, s. 43).

Haçlılar dönemini takip eden Eyyubi yönetimi sırasında, Kudüs'teki Hristiyan nüfusun yeniden artmaya başladığı görülmektedir. Özellikle Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü 583/1187'de fethi, Hristiyanlara iç işlerini yönetme konusunda bir fırsat sunmuş ve dinî özerkliklerini kısmen yeniden kazanmalarına olanak tanımıştır. Zira Haçlılar döneminde bu özerklik ellerinden alınmış, dinî hakları ciddi şekilde kısıtlanmıştı. Eyyubiler döneminde ise Hristiyanlar, kiliseleriyle birlikte ibadet özgürlüğü kazanmışlardı. Ayrıca Kudüs çevresindeki Beytülahm, Beyt Cala ve özellikle Siyon Dağı gibi bölgelerde Hristiyan nüfusun çoğunlukta olduğu bilinmektedir. Bazı kaynaklara göre, Siyon Dağı yalnızca Hristiyanların yaşadığı bir yerdi; ne bir Müslüman ne de bir Yahudi burada ikamet etmekteydi. Bu da Hristiyanların Kudüs ve çevresinde daha belirgin bir yer edinmelerine imkân sağlamıştır (Ali Seyyid, 1986, s. 81-82).

Daha sonraki Memlûkler dönemine gelindiğinde, Filistin'deki Hristiyan nüfusunda, özellikle Kudüs'te, belirgin bir artış yaşanmıştır. Bu artışın büyük kısmı, yerli Araplardan kaynaklanmakla birlikte, Ermeniler, Habeşliler, Gürcüler, Hintliler, Rumlar ve Latinler gibi farklı cemaatlerden temsilciler de bölgede mevcuttu. Bu toplulukların çoğunluğu Kiptiler ve Arap Yakubilerinden oluşmaktaydı. Memlûk yönetiminin bu farklı Hristiyan topluluklara gösterdiği hoşgörü ve insanî muamele, artan nüfusun temel sebeplerinden biriydi. Hristiyanlar, vergi muafiyetlerinden faydalanabilmiş ve ibadetlerini özgürce gerçekleştirebilmişlerdir. Bu dönemde Kudüs'teki Hristiyanlar, şehrin toplam nüfusunun %10'undan fazlasını oluşturuyordu (Arar, 2003, s. 43-44).

Ne salgın hastalıklar ne de doğal felaketler, Kudüs'teki yerli Hristiyan halkın sayısını etkilememiştir. Ayrıca, Hristiyan yerli halkın Haçlılardan Kudüs'ü geri almak amacıyla yapılan Harezmi seferi sırasında yaşadıkları zorluklar da bu durumu değiştirmemiştir. Memlûk sultanları döneminde hem Arapça kaynaklar hem de yabancı kaynaklarda, Kudüs'ten yerli Hristiyanların göç ettiği yönünde herhangi bir bilgiye de rastlanmadığı da belirtilmektedir. Aksine, Kudüs, her zaman ve her yerde Hristiyanların kalbinde bir kutsal merkez olmayı sürdürmüştür. Bu durum, Kudüs'ün dinî ve kültürel önemini arttırmasına neden olmuştur (Ali Seyyid, 1986, s. 87).

Memlûkler döneminde Kudüs, birçok Hristiyan mezhebi ve etnik kökenin bir arada yaşadığı bir şehir olmuştur. Kaynaklardan, Kudüs'teki Hristiyanların yalnızca farklı mezheplere ait olmakla kalmayıp, aynı zamanda farklı etnik kökenlerden de geldikleri anlaşılmaktadır (Arar, 2003, s. 50; Yiğit, 2024, s. 180 vd.). Bu dönemde Kudüs'teki Hristiyanların çoğunluğu Arap kökenliydi. Diğer yandan, Batı Avrupa ülkelerinden gelen, özellikle İtalyanlar ve Almanlar gibi topluluklar da Kudüs'te yerleşmişti. Bu farklı grupların varlığı daha çok Kudüs, Beytülahm ve Nasıra gibi önemli şehirlerde yoğunlaşmıştı. Filistin'deki en önemli Hristiyan grupları ve

mezhepleri arasında Latinler, Suriyeli Yakubiler, Ermeniler, Yunanlılar, Ortodokslar, Nesturîler, Hintliler, Kıptiler, Habeşliler ve Gürcüler yer alıyordu. Bununla birlikte, Ermeni, Kıpti, Habeşi ve Gürcü kiliselerine mensup olanların sayısı çok azdı ve bu toplulukların büyük bir kısmı Kudüs ve Beytülâhm'de ikamet ediyordu (Arar, 2003, s. 50). Ayrıca her bir mezhebin kendilerine ait dinî ve sosyal kurumları olsa da hepsi Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'nde birleşiyordu. Çünkü bu kilise her Hristiyan tarafından kutsal kabul edilirdi (Ali Seyyid, 1986, s. 87).

Filistin'deki Hristiyan nüfusunun büyük bir kısmı, Ortodoks ve Yakubî mezheplerine bağlıydı. Bu iki kilise arasındaki dinî anlaşmazlık, esasen İsa Mesih'in doğasıyla ilgili doktrinel bir çatışmaya dayanıyordu. Ortodokslar, Katolikler ve Latinler gibi İsa Mesih'in ilahî ve insanî doğalarının birleştiğini savunurlarken, Yakubîler ise Kıptî, Ermeni ve diğer Doğu Kiliseleri gibi İsa'nın yalnızca ilahî bir doğaya sahip olduğuna inanıyorlardı. Bu mezhepler arasındaki farklar, Kudüs'teki Hristiyan topluluğunda zaman zaman gerilimlere yol açıyordu. Ortodoks Hristiyanlar, Yakubî Hristiyanlardan sayıca daha fazlaydı ve Kudüs, Beytülâhm ve Nasıra'daki Kutsal Kabir Kilisesi, Doğu Kilisesi ve Meryem'in Müjde Kilisesi gibi kutsal mekânların yönetimi, Ortodokslar tarafından kontrol ediliyordu (Arar, 2003, s. 51).

Memlükler döneminde Kudüs'e büyük sayıda Hristiyan hacı ve ziyaretçi akın etmiştir. Memlük yönetimi, casusların bu kalabalık arasına sızması endişesiyle hacılara karşı sıkı önlemler almıştır. Bazı hacıların, döndüklerinde İslam toprakları hakkında verdikleri ayrıntılı bilgiler nedeniyle casusluk yaptıklarından şüphelenilmiştir. Özellikle askeri tahkimatlar, yollar, ekonomik kaynaklar ve askeri güçler gibi kritik konularda sağladıkları detaylı bilgiler bu endişeleri artırmıştır. Bu sebeple, Memlük yönetimi, her hacı grubunun başkanının, grubundaki hacıların isimlerini, fiziksel özelliklerini (boy, ten rengi gibi ayırt edici işaretler) kaydetmesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca, bu kayıtların doğruluğunu denetlemek amacıyla bir Müslüman görevli görevlendirilmiştir. Memlükler, hacılardan çeşitli ücretler almışlardır. Bunların başında "giriş ücreti" yer almaktadır. Denizyoluyla gelen hacılardan bu ücret, Akka veya Yafa'da toplanırken, kara yoluyla Mısır'dan gelen hacılardan ise Gazze'de toplanmıştır. Ayrıca, hacılar Remle şehrine vardıklarında, Remle'den Kudüs'e kadar güvenliklerinin sağlanması karşılığında "Koruma Vergisi" adı verilen bir başka vergi de alınmıştır. Hacılar, zaman zaman Memlük yönetimi, rahipler, Venedik ve Cenova konsolosları tarafından sıkça istismara uğramış, bu da hac yolculuğunu oldukça pahalı hale getirmiştir. Yani hacıların sürekli olarak ödeme yapmak zorunda kaldığı bir durum söz konusuydu. Çoğu zaman, hacılardan alınan yüksek vergiler hakkında şikayetler dile getirilmiştir. Sultanlar, bu şikayetlere yanıt vererek vergi yükünü hafifletmeye yönelik bazı fermanlar çıkarmış ya da belirli vergilerden muafiyet sağlamıştır (Arar, 2003, s. 51-52).

1.2. Yahudiler

Yahudiler, Kudüs'ü kutsal şehirlerinden biri olarak kabul eder ve buraya hacca giderler (Ömerî, H. 1423, 3/460). Ayrıca belirtmek gerekir ki, Memlükler döneminde, Yahudilerin durumu, Haçlılar dönemine kıyasla daha iyi olmuştur (Reşad İmam, 1966, s. 131-132). Zira bilindiği üzere, Haçlılar Kudüs'e geldiklerinde, şehirdeki Yahudileri de katletmişlerdir. Yahudileri, kendi sinagoglarında toplayarak, içlerindeki herkesle birlikte ateşe vermişlerdir (Muhammed, 1925, 1/282). Kaynaklar, Haçlıların Filistin halkına, özellikle de Kudüs'e yönelik sert muamelelerini detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Yahudilerle ilgili olarak, Haçlıların, Yahudilerin toplandığı sinagogları yaktıktan sonra, büyük bir kısmının hayatını kaybettiği (Arini, 1963, s. 271; Kusi, trs, s. 40), kaçanların ise esir alınıp köle pazarlarında satılmak üzere götürüldüğü rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklar, 30 Yahudi'nin bir dinar karşılığında satıldığını belirtmektedir. Haçlılar, bu katliamları, Yahudilerin İsa'yı öldürdükleri gerekçesiyle haklı çıkarmışlardır. Filistin'deki tüm şehirlerdeki Yahudiler, Haçlı zulmünden dolayı acı çekmiş, öldürülmüş veya esir alınmışlardır. Bu katliamlar sonucunda, hayatta kalan Yahudiler, Filistin şehirlerinden kaçarak daha güvenli bölgelere sığınmışlardır. Kudüs de dahil olmak üzere Filistin'deki birçok şehir, neredeyse tamamen Yahudilerden boşalmıştır (Kusi, trs, s. 40).

Yahudi gezgin Benyamin et-Tutaylî, 569/1173 yılında Filistin'i ziyaret ettiğinde, bölgedeki birçok şehrin Yahudilerden neredeyse tamamen boşaldığını rapor etmiştir. Ona göre, Nablus'ta

yalnızca 1000 Yahudi yaşamaktayken, Kudüs'te yalnızca 200 Yahudi, Beytülahm'de ise sadece 11 Yahudi bulunuyordu. Halil şehri hakkında konuşurken, burada hiç Yahudi bulunmadığını belirtmiştir. Ayrıca, Beyt Cibrin'de 3, Remle'de ise 300 Yahudi yaşamaktaydı. Yafa'da ise sadece bir Yahudi mevcuttu. Tutaylı, gezdiği diğer bazı Filistin şehirlerinde ise hiç Yahudi görmediğini ifade etmiştir (Tutaylı, 2002, s. 48-50).

Ali Seyyid, Kudüs'teki Yahudi nüfusunun Haçlılar döneminde, özellikle 12. yüzyılın başlarından itibaren arttığını belirtmektedir. Bu artış, çoğunlukla İspanya ve Kuzey Afrika'dan gelen Yahudi göçmenlerin, dinî zulüm hareketlerinin bir sonucu olarak Filistin'i yeni vatanları olarak seçmeleriyle gerçekleşmiştir. Ancak, Haçlılar Kudüs'ü ele geçirdiklerinde, Müslümanlar ve Yahudilerle belirli bir yakınlık gösterilmiş olsa da bu durum esasen bu toplulukların sağladığı hizmetlere duyulan ihtiyaçtan kaynaklanıyordu. Özellikle, bazı Müslümanlar yiyecek temini sağlarken, bazı Yahudiler ise ticari hizmetlerde bulunmuşlardır. Haçlılar, Kudüs'te sınırlı sayıdaki Yahudiye yaşam hakkı tanımışlardır. Bundan dolayı bu dönemde Yahudi nüfusunun önemli ölçüde artmadığı söylenebilir. Kudüs'e yapılan Yahudi göçleriyle ilgili olarak, Haçlı döneminde herhangi bir göç hareketinden bahsedilmediği de vurgulanmaktadır. Yahudi göçleri, özellikle 14. ve 15. yüzyıllarda yoğunlaşmıştır. Ayrıca, Benyamin et-Tuteylî'nin 569/1173'te Kudüs'ü ziyaret ettiğinde, burada Yahudi nüfusunun oldukça az olduğunu belirttiği ifade edilmektedir (Ali Seyyid, 1986, s. 100). Bu durumu, Selahaddin'in Kudüs'ü fethetmesinden birkaç yıl önce, 576/1180'de Kudüs'ü ziyaret eden Yahudi seyyah Betahya'nın da doğruladığı belirtilmektedir. Betahya, o dönemde Kudüs'te yalnızca bir Yahudi'nin bulunduğunu belirtmiştir. Aynı şekilde, diğer bir Yahudi seyyah olan Moşe bin Nahman (Nahmanides) da Kudüs'te yalnızca iki aile dışında başka Yahudi bulunmadığını ifade ederek bu durumu teyit ettiği anlaşılmaktadır (Arif, 1951, s. 235).

Selahaddin'in 583/1187 yılında Kudüs'ü fethetmesiyle, şehirdeki Yahudiler için yeni bir dönem başlamıştır. Yahudilerin şehre ve Filistin'e yerleşmelerine yönelik yasak kaldırılmıştır. Selahaddin'in ahlakî hoşgörüsü ve dinî taassubundan uzak yaklaşımı, Yahudilerin büyük bir güvenle şehre geri dönmelerini sağlamıştır. Yahudiler, Selahaddin'in fetih sonrası duyduğu hoşgörüyü duyduklarında, saklandıkları yerlerden çıkıp Filistin ve Kudüs'e dönmeye başlamışlardır. 590/1190 yılından itibaren ise sultan, her şehirde Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine izin verileceğini ilan etmiştir (Kusi, trs, s. 41). Selahaddin'in Kudüs'ü fethettikten sonra Yahudilerin şehre yerleşmesini teşvik etmesinin birkaç önemli nedeni vardı. İlk olarak, fetih sonrası Kudüs'teki Müslüman nüfusunun oldukça az olması ve şehrin nüfus dengesinin bozulması, Selahaddin'in bu kararı almasını etkileyen bir faktördü. Şehrin çevresindeki düşmanların varlığı da önemli bir etkeni. Haçlılar, Müslümanlar için sürekli bir tehdit oluşturmaya devam ediyordu ve bu durum, birçok Müslümanın Kudüs'te kalmaya gönüllü olmamasına yol açmıştı. Bu bağlamda, Selahaddin, şehri yeniden inşa etmek, direncini güçlendirmek ve istikrarlı bir nüfus yapısı oluşturmak amacıyla Yahudileri Kudüs'e yerleşmeye davet etmiştir. Ayrıca, Selahaddin'in fetih sonrası Yahudi nüfusunu şehre kabul etmesi, yalnızca demografik bir karar değil, aynı zamanda dinî hoşgörüye dayanan bir yaklaşımın da parçasıydı. Selahaddin, hoşgörülü bir yönetim sergileyerek, farklı dinî toplulukların Kudüs'teki varlıklarını sürdürmelerini sağlamıştır. O dönemde, Kudüs'ün etrafındaki bazı şehirlerden ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden Yahudi göçlerinin yaşandığı kaydedilmektedir. Özellikle Selahaddin'in fetihleri sonrası, Askalan'dan göç eden Yahudiler Kudüs'e yerleşmişlerdir. 595/1198'de Kuzey Afrika'dan bazı Yahudilerin de Kudüs'e sığındığı, ayrıca 607/1210 yılında Fransa ve Almanya'dan gelen Yahudilerin olduğu belirtilmektedir. 612/1215 yılında, Samuel bin Simon adlı bir Yahudi'nin Filistin'e ulaştığı ve aynı yıl içinde İngiltere ile Fransa'dan 300'den fazla Yahudi'nin Kudüs'e gittiği kaydedilmiştir. Bu göçler, Yahudilerin Kudüs'e olan ilgisini ve şehre yeniden yerleşme sürecini hızlandırmıştır. Selahaddin'in bu politikası, Kudüs'ün yeniden canlanmasını ve hem dinî hem de kültürel çeşitliliğini sağlamak için önemli bir adımdı (Ali Seyyid, 1986, s. 101). İspanyol Yahudi şairi Yehuda el-Harizî, 613/1216 yılında Kudüs'ü ziyaret ettiğinde, Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethetmesinin ardından büyük bir Yahudi göçünün gerçekleştiğini ve Selahaddin'in, Yahudilerin şehirde yaşamalarına engel olmadığını doğrulamaktadır (Âşur, 1965, s. 208; Kusi, trs, s. 41).

Selahaddin'in saltanatı sırasında Kudüs'teki Yahudi toplumu hızla yeniden yapılandırılmaya başlanmıştır. Fetih sonrası şehirdeki nüfus dengesini güçlendirmek amacıyla Yahudiler, çeşitli bölgelerden Kudüs'e dönmeye başlamışlardır. Bu göçle birlikte, şehirdeki Yahudi toplumu yeniden şekillenmiş, dinî ve kültürel hayat canlanmıştır. Selahaddin'in hoşgörülü yönetimi, Yahudi halkının Kudüs'e yerleşmesini kolaylaştırmış, aynı zamanda bu dönemde birçok Yahudi bilgini ve haham da Kudüs'e gelmiştir. Özellikle Selahaddin'in kardeşi Melik Adil, 608/1211 yılında gelen Yahudi göçmenlerini kabul etmiş ve onlara özgürlük tanımıştır. Melik Adil, Yahudi topluluğunun Kudüs'teki yaşamlarını daha da güçlendirebilmeleri için onlara kendi okullarını ve ibadet yerlerini inşa etme izni vermiştir. Bu dönemde Kudüs'teki Yahudi toplumunun başında, Fransız hahamlarından Şemşon bin İbrahim el-Şinazi ve Yonasan el-Lonli gibi önemli dinî liderler bulunuyordu. Bu süreç, Kudüs'teki Yahudi toplumunun dinî ve kültürel hayatının gelişmesine büyük katkı sağlamış ve bu topluluğun Kudüs'teki varlığı, sonraki yıllarda daha da güçlenmiştir. Selahaddin ve diğer Eyyubi sultanların uyguladığı hoşgörü politikası, Kudüs'ün çok dinli yapısını koruyarak, Yahudi ve diğer toplulukların şehre olan bağlılıklarını artırmıştır (İslam Han, 1973, s. 178; Kusi, trs, s. 42).

Eyyubi döneminde Kudüs'e Yahudi göçünün arttığına dair yapılan yorumlara rağmen, şehirdeki Yahudi nüfusunun aslında oldukça az olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle Eyyubi döneminin sonları ile Memlük sultanlarının başlangıcında, 666/1267 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Yahudi gezgin Nahmanides, şehirde yalnızca iki Yahudi bulduğunu ve bunların kardeş olduklarını, boya işçiliği yaptıklarını kaydetmiştir. Yahudi kaynakları, o dönemde Kudüs'teki Yahudi nüfusunun az olmasının nedenini, Şam bölgesinin Moğol istilalarına maruz kalmasına bağlamaktadır. Ancak bazı araştırmacılar, Kudüs'teki Yahudi nüfusunun azalmasını başka bir şekilde açıklarlar. Birçok Yahudi, yönetim tarafından gösterilen hoşgörü ve iyi muamele nedeniyle İslam'ı kabul etmişti. Bu nedenle, Kudüs'ün İslam yönetimine geri dönmesinin üzerinden yarım yüzyıl geçmeden, şehirdeki Yahudi nüfusu oldukça azalmıştır. Bu azalma yalnızca Eyyubi döneminin sonları ve Memlük sultanlarının başlangıcına özgü olmamış, 15. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bununla birlikte, 898/1492'deki İspanya'dan gelen Yahudi göçleriyle birlikte Kudüs'e büyük bir Yahudi akını yaşanmış ve bu göç, Filistin ve Kudüs'teki Yahudi topluluğunun büyümesine önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Ancak, Kudüs'ün Moğol istilasına uğramamış olmasına ve Memlükler'in yönetimine girdikten sonra şehirdeki istikrarın sağlanmış olmasına rağmen, Yahudi nüfustaki azalma devam etmiştir. Bunun en büyük nedeni, pek çok Yahudi'nin İslam dinini kabul etmesidir (Ali Seyyid, 1986, s. 101-102).

Memlük sultanlarının, Yahudilere karşı tutumlarında Eyyubiler'i takip etmeleri oldukça doğal bir durumdur. Zira Memlükler, birçok alanda Eyyubiler'i örnek almış ve onların politikalarını devam ettirmiştir. Bu durum, özellikle Kudüs'teki Yahudi yerleşimine karşı sergiledikleri tutumda da kendini göstermektedir. Memlükler, Eyyubiler'in izlediği yolu takip ederek, Yahudilerin Kudüs'e yerleşmesine engel olmamışlar ve bu konuda bir kısıtlama getirmemişlerdir. Bu durumu kanıtlamak adına, 666/1267 yılında Kudüs'e gelen Nahmanides'in, burada Yahudi dinî ritüellerini yeniden canlandırmış olması önemli bir örnektir. Ayrıca, kendi adıyla anılan bir sinagog inşa etmesi, Memlüklerin Yahudilere karşı gösterdikleri hoşgörünün bir göstergesidir. Daha sonra 894/1488 yılında, Kudüs'te Haham Ovedia Daber Tiniyor'un (Obadiah de Bertinero) yaşamaya başlaması ve Yahudi cemaatine liderlik etmesi de Kudüs'teki Yahudi nüfusunun artışı ve Memlüklerin bu topluluğa karşı sergiledikleri hoşgörüyü ortaya koymaktadır (Zayid, 2000, s. 310).

Memlük sultanları döneminde Kudüs'e olan Yahudi göçü, belirli bir süre boyunca devam etmiş olsa da bu göçlerin genellikle sayıca az olduğunu ve dönemin toplumsal yapısında büyük bir değişim yaratmadığını söylemek mümkündür. Ancak 15. yüzyılın sonlarına doğru bu göçler daha belirgin hale gelmiştir. Bu durumu gösteren en açık örneklerden biri, 886/1481 yılında Müslim el-Folteyri'nin Kudüs'te 250 Yahudi'nin yaşadığını ve bunların kendi mülklerinde oturduklarını belirtmesidir. Ancak, o dönemde herhangi bir sinagogdan bahsedilmediği ifade edilmektedir. İki yıl sonra, 888/1483'te Kudüs'ü ziyaret eden seyyah Fabri'nin, şehirdeki Yahudi nüfusunun 500'ün üzerinde olduğuna dikkat çektiği kaydedilmiştir. 894/1488 yılında Kudüs'ü ziyaret eden Yahudi

seyyah Obidiah ise, şehirde yetmiş Yahudi ailesinin yaşadığını ve bir sinagogdan bahsettiği zikredilmektedir. Bu sinagog, bir camiye bitişik olup, yalnızca kapısından ışık alan, karanlık bir yapıdır. Ayrıca, Kudüs'teki Yahudi nüfusuyla ilgili kaydedilen bilgiler de bu dönemde Yahudilerin Kudüs'teki varlığının arttığını gösteriyor. Kaynaklar, Kudüs'te yaklaşık 300 Yahudi'nin kendilerine özgü bir mahallede yaşadığını belirtmiş ve bu mahalledeki Yahudi sinagogu ile Müslüman camisi arasında bir anlaşmazlığın yaşandığını kaydetmiştir. Tüm bu veriler, Memlûkler döneminde Kudüs'teki Yahudi nüfusunun arttığını, ancak bu artışın genellikle küçük ve yerel bir nitelik taşıdığını, 15. yüzyıl sonlarına kadar büyük bir toplumsal değişim yaratmadığını ortaya koymaktadır (Ali Seyyid, 1986, s. 102).

Memlûklerin ikinci döneminde Kudüs'teki Yahudi nüfusunun az olmasının sebeplerinden biri, Yahudilerden alınan cizye uygulamalarıydı. Derrâc, Kudüs'teki Yahudilerden yıllık 400 dinar gibi toplu bir baş vergisi alındığını belirtmektedir. Bu yüksek vergi, Yahudilerin Kudüs'ü terk etmelerine sebep olmuş ve şehrin Yahudi nüfusunun azalmasına yol açmıştır. Ancak Sultan Cakmak'ın saltanatının ilk yılında, her bireyden ayrı ayrı vergi alınması yönünde bir ferman çıkarması, bu durumun değişmesine neden olmuştur. Bu yeni vergi uygulaması, Yahudilerin Kudüs'e geri dönmesine ve şehirdeki Yahudi nüfusunun yeniden artmasına yol açmıştır. Bu değişiklik, Yahudilerin daha önceki yüksek vergiler nedeniyle terk ettikleri Kudüs'e dönüşlerini sağlamış ve şehirdeki Yahudi varlığını yeniden güçlendirmiştir (Derrâc, 1961, s. 45). Ayrıca, birçoğunun İslam'ı kabul etmesi de Yahudi nüfusunda önemli bir rol oynamıştır (Makrîzî, 1418, 1/201; Hitti, 1989, 2/365). Böylece devletin bazı önemli görevlerine getirilmeleri mümkün olmuştur (Yiğit, 2018, s. 127; Eser, 2023, s. 108).

Memlûkler döneminde Kudüs'teki Yahudi nüfusunun yaşadığı mahalleler arasında "Harratü'l-Yehud" ya da "Hayyü'l-Yehûd" olarak bilinen kendilerine ait bir yerleşim mahallesi bulunmaktaydı. Kudüs'ün önemli kapılarından biri de bu mahalleye adını veren "Bab el-Harratü'l-Yehud" olarak bilinir. Bu mahalle, Kudüs'ün sosyal yapısında Yahudilerin önemli bir yer tuttuğuna işaret etmektedir (Reşad İmam, 1966, s. 109). Mahalledeki ana cadde ise "Şariü'l-Yehud" olarak adlandırılmakta olup, her iki tarafında Yahudilerin yaşadığı evler bulunuyordu. Bu cadde, Şariü'd-Davut'tan başlayarak surlara kadar uzanmakta ve Siyon Kapısı'na oldukça yakın bir konumda yer almaktadır. Uleymî, mahallenin Batı'da "Harratü's-Salleteyn" mahallesine yakın olduğunu ve içinde "Harratü'r-Rise" ile "Harratü's-Siyon el-Cevânibe" gibi mahallelerin bulunduğunu belirtmiştir. Bu bilgiler, Kudüs'teki Yahudi yerleşiminin coğrafi olarak nasıl organize olduğunu ve şehirdeki diğer mahallelerle ilişkisini göstermektedir (Uleymî, trs, 2/52 vd.; Ali Seyyid, 1986, s. 103). Kaynaklar, Kudüs'te bir grup Yahudi'nin, bariz bir şekilde yoksulluk içinde olduklarını belirtmektedir (Ali Seyyid, 1986, s. 103). Bu da Yahudilerin kendi mahallelerinde yoksul bir yaşam sürdüklerini göstermektedir.

Kudüs'e göç eden Yahudiler, büyük ölçüde ana vatanlarından (İspanya ve Kuzey Afrika) kendilerine gönderilen sadakalarla hayatlarını sürdürmekteydiler, çünkü bu yardımlar dinî bir görev olarak kabul ediliyordu. Bu yardımların toplanması ve dağıtılması, "Haluka" veya "Tevzi" adı verilen bir dağıtım sistemi tarafından organize edilmiştir. 15. yüzyılda başlayan bu Haluka sistemi, Filistin'deki Yahudi topluluklarının büyük bir kısmını kapsayacak şekilde genişlemiş ve bu ismi taşıyan bir dernek kurulmuştur. Bu dernek, zamanla benzer yapıların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Bu derneklerin görevlileri, Kudüs ve diğer Filistin şehirlerinde yaşayan Yahudilere yardım toplamak amacıyla sık sık kendi ana vatanlarına seyahat ederlerdi. Kaynaklar, Haluka sisteminin başlangıçta Alman kökenli Yahudilere yardım amacıyla kurulduğunu belirtmektedir. İlk başta bu sistemin faaliyet alanı Avrupa'ydı, ancak zamanla İspanyol kökenli Yahudilere de benzer bir yapı oluşturulmuştur. 16. yüzyıla gelindiğinde, dünya çapında Yahudilerden bağış toplamak için iki ana grup ortaya çıkmıştır. Ali Seyyid, 15. yüzyılda ortaya çıkan Haluka sisteminin, daha önce var olan benzer bir sistemin devamı olduğunu, ancak bu dönemde daha düzenli ve organize bir hale geldiğini ifade etmektedir (Ali Seyyid, 1986, s. 103). Bu sistem, Kudüs'teki Yahudi topluluğunun ekonomik sürdürülebilirliğini sağlamak adına büyük bir öneme sahip olmuş, Kudüs ve çevresindeki Yahudi yerleşimlerinin devamlılığını güvence altına almıştır. Aynı zamanda, bu bağış toplama ve dağıtım sistemleri, Yahudi toplumunun

dayanışma kültürünü pekiştiren önemli unsurlardan biri olmuştur. Nitekim Fatımîler dönemi sırasında, Yahudi bağış toplama organizasyonlarının özellikle Mısır ve Şam gibi bölgelerde oldukça yaygın ve bilindik olduğu belirtilmektedir. Bu organizasyonlar, Yahudi cemaatinin dinî ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir işlev görüyordu. Başlıca amaçları arasında, Bağdat ve Kudüs'teki büyük Yahudi akademilerinin finansmanını sağlamak yer almaktaydı (Diyab, 1977, s. 64).

Bu dönemde Kudüs'teki Yahudiler, başlıca üç mezhep etrafında toplanmışlardı: Rabbânî, Karâî ve Sâmirî. Ancak, çoğunluğun Rabbânîler mezhebine mensup olduğu belirtilmektedir (Kalkaşendî, trs, 11/379-381; Âşur, 1992, s. 48; Kasım Abduh, 2003, s. 61-62; Yiğit, 2024, s. 202). Ancak Samiriye Yahudilerinin Kudüs'te yaşamaları mümkün değildi. Bazı kaynaklara göre, kutsal yasaya dayalı olarak (muhtemelen dinî inançları nedeniyle) Kudüs'e gelmeleri yasaklanmıştı. Eğer herhangi bir şekilde Kudüs'e bazı görevlerini veya işlerini halletmek için gelirlerse, geceyi şehir dışında geçirmek zorunda kalmışlardır. Çünkü Samirilerin geceyi Kudüs'te geçirmeleri yasaktı (Ali Seyyid, 1986, s. 104).

Memlûk Devleti, Kudüs'teki üç ana Yahudi grubunu tek çatı altında toplamayı başarmış ve devletle ilişkilerini yürütmek için tek bir Reisü'l-yehud (Yahudi başkanı) belirlemiştir. Bu lider, Memlûk sultanı tarafından onaylanarak, Divanü'l-inşâ'da¹ kendisi için "tevkî" adı verilen atama belgesi düzenlenirdi. Böylece bu dinî liderin başkanlığı resmiyet kazanmış olurdu (Kasım Abduh, 2003, s. 62; Yiğit, 2018, s. 126; Eser, 2024, s. 36).

Memlûkler döneminde Kudüs'teki bazı Yahudilerin, Hristiyan hacılara kutsal yerleri ziyaretlerinde rehberlik veya tercümanlık yaptıkları belirtilmektedir. En açık örneklerden biri, 888/1483 yılında Yahudilerin Batı'dan gelen Hristiyan hacılara hizmet ettikleri, aralarında tercümanlar ve rehberlerin de bulunduğu kaydedilmiştir. Ayrıca, 913/1507 yılında Kudüs'ü ziyaret eden seyyah Johann Garten, Yahudi bir tercüman ve Arap bir korumanın eşliğinde kutsal yerleri gezdiğini ifade etmiştir. Buna ek olarak, Alman kökenli bir Yahudi'nin, Hristiyan hacılara rehberlik yaparken onlara şarap temin ettiği ve sattığı da nakledilmektedir (Ali Seyyid, 1986, s. 104). Diğer yandan, Yahudi olan İshak bin Yusuf bin Şelu, 734/1333 yılında ailesiyle birlikte Kudüs'e göç etmiş, babasına ve arkadaşlarına gönderdiği mektubunda Kudüs'teki Yahudilerin durumunu anlatmıştır. Mektubunda, Yahudi cemaatinin bazı üyelerinin tabaklama, terzilik, ayakkabı yapımı gibi işlerle uğraştığını ve diğerlerinin ticaretle meşgul olup, dükkanları olduğunu belirtmiştir (Ziyade, 1943, s. 110). Bazı kaynaklar, Kudüs'teki Yahudilerin bir kısmının sanayi, para basma ve bankacılık işleriyle ilgilendiğini ifade etmektedir. Bu durum, Kudüs'teki Yahudilerin, şehirdeki diğer topluluklar olan Müslümanlar ve Hristiyanlardan farklı olmadığını göstermektedir (İslam Han, 1973, s. 163).

1. 3. Müslümanlarla İlişkileri

Memlûkler döneminde Kudüs, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilerden oluşan çok dinli bir toplum yapısına sahipti ve bu durum, şehrin genellikle dinî nitelikteki olayların merkezi haline gelmesine yol açıyordu. Kudüs'teki Hristiyan ve Yahudi halkının güvenliği ve Müslümanlar tarafından zarar görmemeleri, genellikle Şam'daki veya Kudüs'teki saltanat nâibinin² takdirine bağlıydı. Makrizi, 712/1312 yılında Şam nâibi olarak göreve başlayan Emîr Tenkiz'in³ halkın güvenliğini sağladığını ve bu konuda büyük bir itibar kazandığını belirtmektedir. Tenkiz, öyle ki hiçbir emîrin, bir gayrimüslime zulmetmeye cesaret edemediği bir ortam yaratmıştır. Bir Müslümana karşı zulmetmek ise tamamen imkânsız hale gelmişti; çünkü herkes, Tenkiz'in sert cezalarından korkuyordu (Makrîzî, 1418, 3/102). Ancak, Emîr Tenkiz gibi valiler her zaman

¹ Memlûkler döneminde en önemli devlet dairelerinden biri olan Dîvânü'l-inşâ, yabancı devletlerle yapılan yazışmaları, veliht ve diğer görevlilerin atamalarıyla ilgili kararların ve belgelerin hazırlanması ve ayrıca sultanın tuğrasını/mührünü vurmakla görevliydi (Koprman, 1994, 9/383; Taneri, 1994, 9/383).

² Saltanat nâibliği görevini yürüten nâib, sultanın yanında sarayda bulunur ve sultanın hemen her işiyle ilgilenirdi. Ayrıca, sultanın tuğrasını koyduğu her türlü resmî belgeyi imzalama yetkisine de sahipti. Bununla birlikte, Mısır ve Şam gibi bölgelerdeki valilere de nâibü's-saltana unvanı verilmiştir (Ayaz, 2006, s. 143).

³ Kaynaklar bu kişinin Memlûkler dönemi emîrlerinden Dimaşk saltanat nâibi Ebû Seyfüddîn Tenkiz Halil b. Abdillâh el-Eşrefî el-Hüsâmî en-Nâsırî olduğunu söyler (Safedî, 2000, 10/260; Ayaz, 2019, 2/591; Düzenli, 2022, s. 190 vd.).

mevcut değildi. Elimizdeki bilgiler, Müslümanlar ile Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki ilişkilerin her zaman dostane olmadığını, aksine pek çok olay ve sarsıntıdan geçtiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Memlûk sultanlarının Kudüs şehrine hem Müslümanlar hem de diğer dinlerden (Hristiyanlar ve Yahudiler) insanlar için önemli bir kutsal mekân olarak bakmaları, bu şehrin korunması ve yönetilmesi yönündeki görüşleri, gayrimüslimlere karşı tutumlarını büyük ölçüde etkilemiştir. Batılı Avrupa yazarlarının çoğu, gayrimüslimlere karşı gösterilen hoşgörü ve adaletli tutumuna tanıklık ettikleri belirtilmektedir. Bu adil ve hoşgörülü yaklaşım, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında farklı dinî mezhepler olmasına rağmen sürdürülmüştür. Şüphesiz, gayrimüslimler, Memlûk yönetimi altında, Frenklerin (Haçlılar) yönetiminden çok daha iyi bir muamele görmüşlerdir. Memlûk sultanları, Kudüs'teki dinî cemaatlerin güvenlik ve istikrarını sağlamak için büyük bir özen göstermiş ve bu sayede, gayrimüslimler de Müslümanlar gibi Memlûk İslam yönetimi altında güven içinde özgürce yaşamışlardır (Ali Seyyid, 1986, s. 105). Müslüman yöneticiler ile gayrimüslimler arasındaki iyi ilişkilerin en güzel örneklerinden biri, 734/1333 yılında İspanya'dan Kudüs'e göç eden bir Yahudi olan İshak bin Yusuf bin Şelu'nun, babasına yazdığı mektupta yer almaktadır. Mektubunda, "Yahudiler durumuna ve gelirine göre burada mutluluk ve huzur içinde yaşamaktadırlar, çünkü buradaki hükümet adildir" şeklinde bir ifade kullanarak, Kudüs'teki adil yönetimin gayrimüslimlere sağladığı huzuru vurgulamaktadır (Ziyade, 1943, s. 110).

Memlûk sultanları döneminde Kudüs'ü ziyaret eden Avrupalı seyyahlar, gayrimüslimlere ve hatta şehri ziyaret eden Hristiyanlara karşı gösterilen hoşgörüyü doğrulamaktadır. Bunlardan biri olan Fabri, Kudüs'te bazı Batılı hacılarla gezdiği sırada, Sultan el-Eşref Kayıtbay tarafından yaptırılan Eşrefiye Medresesi'nin inşaatının sona ermek üzere olduğunu belirttiği ifade edilmektedir. Hacıların medreseye bu sırada girmelerine izin verilip verilmeyeceğini sorduklarında, onlara engel olunmadığını ancak medreseye girebilmek için kadından izin almaları gerektiğini söylediği zikredilmektedir. İzin verildiğinde ise onlarla birlikte içeriye rehber olarak bir kişi gönderilmiştir. Bu ziyaret sırasında, hacılar medresenin iç duvarlarına mermer döşeyen işçileri izlerken büyük bir şaşkınlık yaşamışlardır. Ayrıca, medresenin pencerelerinden Mescid-i Aksa'yı görme fırsatını bulmuşlardır. Ayrıca, işçiler, ziyaretçiler tarafından kendilerine verilen küçük hediyelerden dolayı mutlu olmuşlardır. Bunun yanı sıra, Kudüs'ün bazı önde gelen kişileri ve Kudüs valilerinin, Siyon Dağı'na gezintiye çıkma alışkanlıkları da mevcuttu. Bu kişiler, Fransisken manastırına ulaştıklarında, oradaki rahipler tarafından ağırlanırlar, bir süre vakit geçirmeleri sağlanırdı. Rahipler, misafirlerinin rahat etmeleri için yere halı serer, yastıklar koyar, çünkü onların alışkanlıkları sandalyelerde ya da koltuklarda oturmak değildi. Rahipler, içki içmeyen misafirlerine baharatlı bisküvi, ekmek, kek, üzüm, badem ve karpuz gibi meyvelerle birlikte soğuk su ikram ederlerdi. Misafirlere gösterilen bu ilgi ve nazik tavır, Memlûk yönetiminin gayrimüslimlere yönelik hoşgörüsünün bir örneği olarak kaydedilmiştir. Rahipler, misafirlerine hizmet eder, onlarla sohbet eder ve çeşitli konular hakkında sorular sorarlardı. Bu etkileşimler hem misafirler hem de rahipler için şaşkınlık yaratmış ve büyük bir ilgi uyandırmıştır (Ali Seyyid, 1986, s. 105-106). Bunun yanı sıra, 900/1494 yılında Kudüs'ü ziyaret eden seyyah Kazola'nın, Kudüs'teki nâibin Hristiyan hacılara koruma sağlamak amacıyla bir bekçi tayin ettiğini ve bu bekçinin hacıların bedevi kabilelerden korunmasına yardımcı olduğunu anlattığı belirtilmektedir. Bu uygulama, Memlûk yönetiminin Kudüs'ü ve orada yaşayan gayrimüslim toplulukları korumak için gösterdiği özenin bir örneğidir. Nâib, hacıların güvenliğini sağlamak amacıyla özellikle bedeviler gibi yerel gruplardan gelebilecek tehditlere karşı tedbirler almış ve bu tür olayların yaşanmaması için gerekli düzenlemeler getirmiştir. Hacılara yönelik bu tür koruyucu önlemler, Memlûklerin Kudüs'teki dinî çeşitliliği güvence altına almak ve şehri kutsal bir yer olarak korumak adına attığı adımlardan biridir (Reşad İmam, 1966, s. 78). Bu, Memlûklerin hoşgörüsünün açık bir örneğidir. Ayrıca, Rahip Süryano'nun anlattığına göre, Sultan Kayıtbay döneminde Fransisken tarikatı üyeleri büyük fayda görmüşlerdir. Kudüs valisinin, tarikat üyelerinden çok fazla para topladığı anlaşıncı, Sultan Kayıtbay, valiyi zincire vurup hapse atarak beş yıl boyunca hapiste tutmuştur. Tarikatın başkanı, kendilerine karşı yapılan her türlü haksızlık hakkında sultana şikâyetle bulunmuş, bunun üzerine Sultan, sorumluları zincire vurup ağır

şekilde cezalandırmış ve onlara büyük miktarda para cezası kesmiştir (Ali Seyyid, 1986, s. 106). Bu olay, Memlûk yönetiminin adalet ve hoşgörüye verdiği önemi ve dinî cemaatlere karşı adil tutumunu gösteren önemli bir örnektir.

Zimmî halkı, Kudûs şehrinde kendi sokaklarında İslam toplumuyla birlikte yaşıyordu ve aynı zamanda ibadetlerini tam bir özgürlükle yerine getirdikleri kendi kiliseleri ve tapınakları vardı (Eser, 2024, s. 215-223, 335-358) Memlûk sultanları, gayrimüslimlerin dinî ibadet yerlerine yönelik saldırılara asla izin vermemiştir. Böyle bir durum yaşandığında da kısa süre içinde hakkın geri verilmesini sağlayacak bir ferman çıkardığından söz edebiliriz. Örneğin, Kudûs'te Gürcü halkına ait olan kilise, Sultan en-Nâsır Muhammed bin Kalavun döneminde camiye dönüştürülmüştü. Ancak, 750/1349 yılında, Gürcü ve Konstantinopolis hükümdarları Kudûs nâibine bu kilisenin tekrar Gürcülere verilmesi talebiyle bir mektup ve elçiler göndermiştir. Bunun sonucunda, kilise Gürcülere geri teslim edilmiştir (Ömerî, 1988, s. 79; Uleymî, trs, 2/51). Ayrıca, 850/1446 yılında Fransisken rahipleri Sultan Çakmak'a bir mektup göndererek, Beytülâhm'den birinin, rahiplerin sebze yetiştirme gibi ihtiyaçları için kullandığı manastıra ait araziye işgal ettiğini şikâyet etmişlerdir. Bunun üzerine Sultan, arazinin manastıra ait olduğunu ve rahiplere teslim edilmesi gerektiğini belirterek, arazinin rahiplere teslim edilmesini sağlamıştır (Derrâc, 1961, s. 62-63). Ancak 856/1452 yılında, Kudûs'teki Habeş Hristiyanlarından birinin, Peygamber'e hakaret ettiği iddiasıyla kadıya başvurulmuştur. Hristiyan suçunu kabul etmiş ve Sultan Ez-Zahir Çakmak'ın bu topluluğa gösterdiği ilgiye rağmen, kadı suçlunun ölümüne hükmetmiş ve başını kesmiştir. Bununla da yetinmeyen halk, cesedi alıp Kutsal Kabir Kilisesi'nin avlusunda yakmıştır (Uleymî, trs, 2/265). Aynı şekilde bu tür olaylar Hz. Ali'ye yapılan hakaretler sonucunda da yaşanmıştır. Tarihçiler, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında Hz. Muhammed ve Hz. Ali'ye yapılan hakaretler ve iftiralar sonucunda meydana gelen birçok olayı kaydettiği belirtilmektedir (Reşad İmam, 1966, s. 82).

Bunun yanı sıra, 878/1473 yılında Kudûs'teki Yahudiler ile Müslümanlar arasında, Yahudi sinagoglarıyla ilgili bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştır. Sinagog ile cami arasında, Yahudilere ait bir ev bulunduğu ve bu evden dolayı camiye kible yönünden uzun bir sokaktan ulaşılabilirdiği belirtilmektedir. Bu durum nedeniyle, Müslümanlar, Yahudi evine el koymak istemiştir. Yahudiler ise bu durumu kadıya şikâyet etmişlerdir. Kadı, Yahudileri haklı bularak, Müslümanların o yolu kullanmalarını yasaklamıştır. Ancak, Müslüman toplumunun itirazı üzerine yapılan araştırmalar sonucunda, sinagogun Daru'l-İslâm'da yani İslâmî dönemde inşa edildiği kadılar tarafından ortaya konmuştur. Bu durumda, yeni bir karar verilerek sinagogun kapatılmasına ve Yahudilerin burada ibadet etmelerine yasak getirilmiştir. Kudûs'teki Yahudiler, dönemin Reisü'l-yehud'u olan Ya'kub'un önderliğinde, problemlerini Memlûk Sultanı Kayıtbay'a arz etmişlerdir. Sultan Kayıtbay, bu meseleyi kendi alimlerine inceletmiş ve alimler, Kudûs kadısının Yahudileri sinagoglarından etmesinin haksız olduğunu hükmetmişlerdir. Bunun üzerine Sultan Kayıtbay, 879/1474 yılında Kudûs emîrine bir ferman göndererek, Yahudilerin sinagoglarında ibadet etmelerini ve bu konuda onlara zorluk çıkarmamalarını istemiştir (Uleymî, trs, 2/300-302; Gavânime, 1982, s. 123). Ayrıca, Kudûs'teki Yahudiler, kendi sinagoglarına sahip olabilmek için devletin hazinesine çok büyük miktarda para ödedikleri ifade edilmektedir. Sultanın bu durumdan haberdar olması üzerine, sinagog problemini tekrar gözden geçirmesi ve tahkik edilmesi emredilmiştir. Bunun üzerine, Kadılardan oluşan bir konsey toplanmış ve mesele tartışılmıştır. Konseyde, Şâfiî Kadı'sı, sinagogun Dâru'l-İslâm'da inşa edildiği görüşünü tekrarlayarak, sinagogun yıkılmasına hükmetmiştir. Yahudiler ise davayı tekrar sultana arz etmişlerdir. Sultan, konuyu araştırmak üzere Emîr Yeşbek b. Mehdi el-Davadar'a talimat vermiştir. Emîr Yeşbek, Kahire'deki dört kadının yanı sıra bazı alimlerin de yer aldığı bir meclis toplamıştır. Konseydeki bazı alimler, sinagogun Yahudiler tarafından kullanılmasına dair görüş belirtmişlerdir ve neticede sinagogun tekrar Yahudiler tarafından kullanılmasına izin verilmiştir. Bununla birlikte, Emîr Yesbek'in meclis üyelerini tehdit ettiği ve bu tehdit sonucu kararın alındığı da ifade edilmektedir (Uleymî, trs, 2/302-310; İbn İyâs, 1975, 3/102; Gavânime, 1982, s. 124).

Yahudiler, istediklerini alabilmek için Emîr Yesbek'e büyük paralar ödedikleri ve bu şekilde sultandan sinagoglarını restore etmek için izin talep ettikleri nakledilmektedir. Nitekim,

Emîr Yesbek, Yahudilerin sinagoglarını tamir etmeleri amacıyla sultanı ikna etmiş ve bunun sonucunda bir kararnâme yayınlanmıştır. Sonuç olarak, Yahudiler sinagoglarını yeniden inşa edebilmişlerdir. Yahudiler, kararnâmenin yayınlandığı günü, yani 880/1475 yılının Rebiülâhır ayının 11. gününü (15 Ağustos) "Zafer Bayramı" olarak adlandırmış ve bu günü sevinç günü olarak kutlamaya başlamışlardır. Bununla birlikte, Sultan Eşref Kayıtbay, Yahudilerin aleyhine hüküm veren Şafiî Kadı ve ona destek veren bazı âlimlerin tutuklanmasını ve cezalandırılmasını emretmiştir. Sonuç olarak, kadı dahil bazı alimler görevlerinden alınmış ve Kudüs'ten sürgün edilmiştir (Uleymî, trs, 2/310-312; Gavânime, 1982, s. 124). Bu durum, Memlûk sultanlarının gayrimüslimlere karşı hoşgörü ve adalet konusunda ne kadar titiz olduklarının bir örneğidir. Bazı kaynaklara göre, sinagogun yeniden inşa edilmesinin amacı, Yahudilere duyulan sevgi değil, onları gayrimüslim olarak kabul eden ehl-i zimme hukukuna sadık kalınarak atılmış bir adım olarak değerlendirilmiştir (Ali Seyyid, 1986, s. 107).

Gayrimüslimlerin dinî kurumlarını korumak için gerekli bakım ve onarımları yapmalarına izin verilmesi, Memlûk yönetimi altında gayrimüslimlerin hoşgörü içinde yaşadıklarına dair birçok örnek sunmaktadır. Memlûk sultanlarının Kudüs'teki gayrimüslim halkına gösterdikleri hoşgörünün en güzel örneklerinden biri, Fransisken rahiplerinin Beytülâhm'daki Mehd Kilisesi'nin çatısının çökme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı dönemde, çatı onarımı için izin talep etmeleri olmuştur. Sultan Kayıtbay, 885/1480 yılında bu talebe hemen yanıt vererek, Kudüs nâibine, rahiplere kilisenin çatısını eski haline uygun bir şekilde onarmaları için gerekli izni vermesini emretmiştir. Bu onarım, daha önce Sultan Berkuk ve oğlu Sultan Ferec'in dönemlerindeki şartlara dayanan bir şekilde yapılması gerektiği belirtilerek Kudüs kadıları tarafından bu konuda bir belgenin düzenlenmesi sağlanmış ve böylece çalışma resmen başlatılmıştır (Derrâc, 1961, s. 107-108). Kaynaklar, Sultan Kayıtbay döneminde, Kudüs ve Kahire'deki birçok Müslüman din adamının muhalefetine rağmen, Kutsal Kabir Kilisesi'nin kubbesinin onarılmasına da izin verildiğini belirtiyor (Ali Seyyid, 1986, s. 107) Bunun yanı sıra, Sultan Berkuk, oğlu Sultan Ferec, Sultan Barsbay, Sultan Kayıtbay ve Sultan el-Gavrî dönemlerinde Fransisken rahiplerine Beytülâhm Kilisesi, Siyon Dağı'ndaki çökmek üzere olan kısımlar, Siyon Manastırı ve Kudüs dışındaki Rahibeler Manastırı gibi dinî yapıları onarmaları için birçok kararname çıkarılmıştır. Hatta Sultan el-Gavrî, onlara Remle'de bir manastır inşa etmeleri için izin vermiştir. Bu belgelerden, Hristiyan ibadet yerlerinin onarımı ve bakımıyla ilgili olarak, bu yerlerin kutsallığının her şeyin önünde tutulduğunu görmekteyiz. İslam yönetimi, her zaman onlara, bu yerleri, Halife Ömer bin Hattab'ın Kudüs Patriği'ne verdiği antlaşmaya dayalı olarak, dinî kurallara uygun şekilde onarma ve inşa etme izni vermiştir (Derrâc, 1968, s. 67-68).

Memlûkler döneminde kiliseler ve sinagogların inşa ve restore edilmesi süreci, belirli prosedürler ve aşamalarla düzenlenmiştir. İlk aşama olarak, dinî otoriteler, özellikle yerel rahipler veya dinî liderler, sultana gerekli izin talebinde bulunurdu. Bu başvuru, yapının durumuna ve ihtiyaçlarına bağlı olarak yapıldı. Başvurunun ardından, Memlûk sultanı, konuyu değerlendirmek üzere bir dizi inceleme ve araştırma yapılmasını isterdi. Eğer sultan uygun görürse, sinagoglar veya diğer dinî yapılar için özel bir kararname çıkarılır, böylece restore edilmesi için yasal bir zemin hazırlanırdı. Sonraki aşama, yapının teknik özelliklerinin ve inşa sürecinin denetlenmesiydi. Bu aşamada, mühendisler ve uzmanlar, kilise, manastır veya sinagogun yüksekliği, genişliği, yapısal durumu ve diğer teknik detayları gözden geçirirdi. Gerekli araştırmalar tamamlandıktan sonra, mühendisler ve hukukçulardan oluşan bir grup, binanın belirtilen şartlara uygun olup olmadığını kontrol ederdi. Bu denetimler, hem yapının dinî kurallara uygun olmasını hem de Memlûkler dönemindeki yönetim standartlarına uygun olmasını sağlamak amacıyla titizlikle yapıldı. Son olarak, eğer her şey uygun bulunursa, sinagoglar ve diğer dinî yapılar ibadete açılabilir, cemaatin kullanıma sunulurdu (Faiza, 1992, s. 77-78). Görüldüğü üzere Memlûkler idaresinde gayrimüslim mâbedlerinin inşa ve restorasyonu ile ilgili olarak İslâm hukukunun kuralları esas alındığı nakledilmektedir. Bununla birlikte Memlûkler idaresinde mâbedde görevli hahamların hak ve hukukunu koruyan, onları vergiden muaf tutan fermanların da çıkarıldığı ifade edilmektedir (Faiza, 1992, s. 67).

Kudüs'teki gayrimüslimlerin durumu, Memlûk yönetimi altında genel olarak hoşgörölü bir yaklaşım sergilenmiş olsa da bu topluluklar da bazı vergilere tabi tutulmuşlardır. Bu vergiler, çoğunlukla devletin ihtiyaçları doğrultusunda, özellikle askeri harcamalar için belirli dönemlerde uygulanmış ve genellikle geçici nitelikte olmuştur. Memlûkler, gayrimüslimlere yönelik vergi yüklerini genellikle mevsimsel ya da dönemin gereksinimlerine göre ayarlamışlardır. Örneğin, Sultan Baybars döneminde (658-676/1260-1277), özellikle ordu için ihtiyaç duyulan kaynakların sağlanabilmesi amacıyla, gayrimüslimlere yeni bir vergi yükü getirilmiştir. 661/1262'de, zimmîlere "nafakatu ecnâd" (asker gider ücreti) adıyla bir vergi konulmuş ve bu vergi kişi başı bir dinar olarak belirlenmiştir. Bu vergi, ordu için gerekli olan askeri harcamalar için kullanılmak üzere toplanmıştır. Ancak, bu tür vergiler genellikle uzun süreli olmamış, devletin ihtiyaçları sona erdiğinde ya da yeni bir hükümdar tahta çıktığında kaldırılmıştır. Nitekim 678/1279 yılında Sultan Kalavun, cevâlî⁴ dışındaki bu vergileri kaldırmıştır (Makrîzî, 1418, 1/199; Faiza, 1992, s. 85; Kasım Abduh, 2003, s. 67). Aynı şekilde aktarıldığına göre, 853/1449 yılında Sultan Çakmak, Kudüs'e yeni bir vali atadığında, oradaki gayrimüslimlerden alınan vergileri kaldırmaya yönelik bir ferman çıkarmıştır. Ayrıca, Memlûk sultanlarının son döneminde, 919/1513 yılı Muharrem ayında Sultan el-Gavrî tarafından çıkarılan bir ferman da şunları belirtmektedir: "Hristiyan rahipler ve rahibelere, Kudüs'e girişlerinde herhangi bir baskı ya da zulüm yapılmayacak. Onlar, Yafa limanına girişlerinde, Yafa'dan çıkışlarında, Gazze şehrinde ve Remle'de de aynı şekilde muamele göreceklidir. Bu hüküm, Kudüs'ü ziyaret etmek için karadan ve denizden gelen rahipler ve rahibeler için bu adaletin korunacağına dair bir hatırlatmadır" (Derrâc, 1968, s. 114-115).

Son olarak, Memlûk sultanları döneminde, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bazı anlaşmazlıkların yaşandığına dikkat çekmek gerekir. Ancak bu anlaşmazlıklar genel olarak çok az ve önemsizdi. Çoğunlukla, bazı yerlerin mülkiyeti veya dinî tartışmalarla ilgili olup, bu tür sorunlar genellikle Kudüs kadılarının müdahalesiyle çözüldü ya da daha ciddi bir durumdaysa doğrudan sultana iletilirdi. Nitekim her şeye rağmen, Hristiyanlar ve Yahudiler, Memlûk İslam yönetimi altında Kudüs'te Müslüman halkla birlikte güven içinde ve özgür bir şekilde yaşamaktaydılar (Reşad İmam, 1966, s. 80-85). Ancak önemli bir gerçek şu ki, Memlûk sultanları, Kudüs'ü geri alma projeleri nedeniyle Akdeniz kıyılarının sürekli olarak Batı Avrupa'dan gelen seferlerle tehdit edilmesi neticesinde tehlikeye girdiğinde, topraklarının güvenliği ve selameti için Batı Avrupa'yı baskı altına almak amacıyla Kutsal Kabir Kilisesi'ni kapatma ve özellikle Batı Avrupa'yı temsil eden Fransisken rahipleriyle uğraşmışlar ve onları tehdit etmişlerse de bu tehditler genellikle hayata geçirilmiyordu. Ancak bazen Memlûk Devleti, karşı karşıya kaldığı olayların zorluğu karşısında başka bir alternatifi olmadığı durumlarda Fransisken rahiplerini tutuklayıp asmakla tehdit etme ya da Kutsal Kabir Kilisesi'ni kapatma gibi siyasî baskı araçlarını uygulamaya geçirebiliyorlardı. Özellikle bu tehditler, Müslüman esirlerin ve Batılı korsanların elindeki malların geri alınması gibi taleplerde bulunulduğunda veya Batı saldırılarından korunmak için başka bir yol kalmadığında başvurulmuş bir yöntemdi. Bu durum, dinî görevlerinden sapmış olan bu rahiplerin siyasî faaliyetlerinin arttığını ve bu da onların siyasî bir kimlik kazanmalarına yol açtığını gösteriyor. Bu da Memlûk yönetiminin onlara böyle olumsuz bir şekilde muamele etmelerini açıklamaktadır. Ayrıca, bu intikamcı tedbirlerin süreklilik taşımadığı da belirtilmektedir. Zira ilişkilerin hızla düzelmesi ve Batı'nın ticari çıkarlarını koruma isteği neticesinde Memlûk Sultanlığı ile iyi ilişkiler kurma çabası sonucunda ilişkilerin düzelmesiyle, getirilen kısıtlamaların ortadan kalktığı görülmektedir (Ali Seyyid, 1986, s. 108-109).

Bu durum, bazı sultanların Kudüs ve Beytülâhm'deki Fransisken tarikatına ait manastırlar ve kiliseler üzerinde yürüttükleri denetimlerin, sadece Frenklere karşı artan bir nefret ve kin duygusunun etkisiyle açıklanabilir. Çünkü bu manastırlardaki rahipler, onları temsil eden kişiler olarak bilinirdi. Ayrıca, sultanlar, Frenklerin devlete karşı işledikleri suçlar, özellikle korsanlık faaliyetleri nedeniyle bu tür adımları atmaya zorlanmış veya mecbur bırakılmışlardı. Bunun en açık göstergesi, 880/1475 yılında Provence korsanlarının İskenderiye limanına saldırarak bazı

⁴ Cevâlî: Câlîyenin çoğuludur. Mısır, Suriye ve Irak'ta bulunan ehl-i zimmeye ve onlara uygulanan cizye vergisi için kullanılmıştır. Hz. Ömer, bu vergiyi Arap yarımadasında uyguladıktan sonra cizye cevâlî olarak anılmıştır (Faiza, 1992, s. 81; Seyyid Muhammed, 1993, 7/436; Kasım Abduh, 2003, s. 63).

büyük tüccarları esir alıp götürmeleriyle sonuçlanan olaydır. Bunun üzerine, sultan, İskenderiye'de yaşayan tüm Frenk tüccarlarının tutuklanmasına, mallarının ve dükkanlarının müsadere edilmesine ve onları, Müslümanları serbest bırakmaları için Frenk krallarına mektup yazmak zorunda bırakmıştır. Ancak, Frenk tüccarlarına karşı alınan bu tedbirler ve onların çabaları, krizi çözmeye yetmemiştir. Bu durum, sultanın baskısını artırmasına yol açmış ve 881/1476 Muharrem ayının başında, Kudüs'teki tüm Fransisken rahiplerinin tutuklanarak Kahire'ye gönderilmesine karar verilmiştir. Nitekim atılan bu ikinci adım hızlı bir etki yaratmış ve Provence'liler, Müslümanları hemen serbest bırakmışlardır. Korsan tehlikesi ortadan kalkınca, tutuklanan rahipler serbest bırakılmışlar ve manastırlarına geri dönerek kendilerine gösterilen hoşgörü ortamında dinî ve dünyevî işlerini sürdürmeye devam etmişlerdir (Derrâc, 1961, s. 106-107). Bu olay, Memlûk sultanlarının zaman zaman iç politikaları ve dış tehditlerle başa çıkarken, dinî ve siyasî dengeleri korumaya yönelik aldığı sert önlemlerin bir örneği olmuştur.

Şunu belirtmek gerekir ki, Memlûk sultanları, Fransisken rahiplerine karşı bazı şiddetli tedbirler almak zorunda kalmışlardır. Bunun nedeni, rahiplerin, Kutsal Topraklar'da Frenk egemenliğini yeniden kurmak amacıyla misyonerlik faaliyetlerini bir yol olarak seçmiş olmalarıdır. Memlûk Devleti, bu tür faaliyetlere sessiz kalamayacaklardı. Çünkü bu durum, Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir fitneye yol açma tehlikesi taşıyordu. Ayrıca, Memlûk Devleti, İslam'ı ve Müslümanları koruyan bir otorite olarak, bu misyonerlik faaliyetlerine göz yumamazdı. Bütün bu anlatılanlardan, Müslümanlar ile Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki ilişkilerin her zaman iyi olmadığı, zaman zaman şiddetli kazalara ve sarsıntılara maruz kaldığı anlaşılabilir ki, ehl-i zimme Kudüs'te Memlûk yönetimi altında huzurlu bir yaşam sürmüş ve herkese sunulan adalet ile hoşgörüden faydalanmışlardır. Hayatlarını nadiren de olsa zorlaştıracak bir durum yaşansa da bu tür olaylar hızla ortadan kalkmıştır. Kudüs'te egemen olan ana özellik, Memlûk sultanlarının, farklı halklardan olan Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar arasında adalet ve hoşgörü yayarak dinî nüfuzlarını pekiştirmeye olan kararlılıklarıdır (Ali Seyyid, 1986, s. 109).

SONUÇ

Memlûkler döneminde Kudüs hem dinî hem de kültürel açıdan önemli bir merkez olarak şekillenmiştir. Bu dönemde, Kudüs'ün üç semavî dinin mensuplarını bir arada barındırması, şehrin toplumsal yapısının zengin ve çok katmanlı olmasına neden olmuştur. Memlûkler, bu dinî çeşitliliği yönetmede başarılı olmuş ve şehri barış, adalet ve hoşgörü temeline dayalı bir düzen içinde tutmaya çalışmışlardır. Müslümanlar, Kudüs'ü İslam dünyasının kutsal topraklarından biri olarak kabul ederken, Hristiyanlar ve Yahudiler de Kudüs'ün dinî anlamına saygı göstererek kendi inançları doğrultusunda yaşamaya devam etmişlerdir.

Memlûk yönetimi, Kudüs'teki tüm dinî grupların haklarını güvence altına alarak, farklı topluluklar arasında dengeli ve hoşgörülü bir ilişki ortamı oluşturmayı başarmıştır. Ancak zaman zaman dış etkenler ve yerel gerilimler, bu ilişkilerde zorluklar yaratmış ve Memlûk sultanları bu tür krizlere hızlı müdahalelerde bulunarak, şehri yeniden istikrara kavuşturmuşlardır. Özellikle, Memlûkler'in dinî gruplar arasındaki ziyaret ve ibadet haklarını denetlemeleri, Kudüs'teki düzeni sağlamak adına önemli bir rol oynamıştır.

Sonuçta, Memlûkler dönemi Kudüs'ü, farklı inançlardan insanların bir arada huzurlu bir şekilde yaşayabileceği bir örnek teşkil etmiştir. Dinî hoşgörü ve adalet anlayışı, bu dönemdeki ilişkilerin temelini oluşturmuş, şehri sadece dinî bir merkez değil, aynı zamanda kültürel bir buluşma noktası haline getirmiştir. Kudüs, Memlûkler döneminde hem dinî hem de toplumsal açıdan önemli bir dönüm noktası olmuş ve farklı inançlar arasındaki ilişkilerin nasıl yönetilebileceği konusunda tarihi bir örnek sunmuştur.

KAYNAKÇA

- Ali Seyyid, A. (1986). *el-Kudüs fi asri'l-memluki*. Daru'l-Fikr.
- Arar, Ş. İ. (2003). *Sukan Filistin fi'l-ahdi'l-Memluki*. Camiatu Beyr Zeyt.
- Arif, A. (1951). *Tarihu'l-Kudüs*. Daru'l-Mearif.
- Arini, S. B. (1963). *Eş-Şerku'l-evset ve'l-hurubi's-Selbiyye*. Daru'n-Nehdetu'l-Arabiyye.
- Arslantaş, N. (2011). *İslâm Toplumunda Yahudiler*. İz Yayıncılık.
- Âşur, S. A. (1965). *En-Nasır Selahaddin*. Müessesetu'l-Mısriyyetu'l-Amme.
- Âşur, S. A. (1992). *el-Müctemau'l-Mısri fi asri'l-selatni'l-memalik*. Daru'l-Nehdeti'l-Arabiyye.
- Ayaz, F. Y. (2006). Memlûkler Döneminde Vezirlerin Görevleri. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 142-182.
- Ayaz, F. Y. (2019). "Tenkiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 2, 591-592. TDV Yayınları.
- Derrâc, A. (1961). *el-Memalik vel-Frenc (fil-Karni tasi'i hicrî- el-Hamis-i aşere miladî)*. Daru'l-Fikril-Arabi.
- Derrâc, A. (1968). *Vesaiku deyr sehyun bi'l-Kudsi's-şerif*. Mektebetu'l-Encelu'l-Mısriyye.
- Diyab, S. (1977). Dirasetu fi aleml-i-bahri'l-mutesevvit fi usuri'l-vusta. *El-Mecelletu't-Tarihiyyetu'l-Mısriyye*, 24/55-83.
- Düzenli, Aygöl. (2022). Memlûkler Döneminin Büyük Türk Emîrlerinden Tenkiz en-Nâsirî (ö. 741 1340). Büyük Zaferin 100. Yılı Anısına 4. Uluslararası Türk Dünyası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara.
- Eser, M. E. (2023). Memlûkler Döneminde (648-923/1250-1517) Ehl-i Zimme'nin İstihdamı. *Yakın Doğu Üniversitesi İslâm Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 9(1), 101-118. <https://doi.org/10.32955/neu.istem.2023.9.1.07>
- Eser, M. E. (2024). *Memlûkler Döneminde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri*. Kitap Dünyası.
- Faiza, A. H. (1412/1992). *Ehl zimme fi biladû's-Şam fi asr min el-Eyyûbî ve'l-Memlûkî*. Camiatu Yermük.
- Gavâtime, Y. D. (1982). *Tarih-i niyabeti-l beytu-l mukaddes fi asri'l-memalik*. Daru'l-Hayat li'n-Neşri ve't-Tevzi.
- Hitti, P. K. (1989). *Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi*. (Çev. Salih Tuğ). Boğaziçi Yayınları.
- İbn İyâs, E. Z. (1395/1975). *Bedâiu'z-zühûr fi vekâii'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafa. 5 cilt. Daru İhyaü'l-Kütubi'l-Arabiyye.
- İbnü'l-Esîr, E. İ. (1417/1997). *el-Kâmil fi't-târîh*. thk. Ömer Abdusselam Tedmuri. 10 cilt. Daru'l-Kitabu'l-Arabî.
- İsfehanî, İ. (1979). *el-Berku's-Şamî*. thk. Fethiye en-Nebrava. Mektebetu'l-Hanci bi Mısır.
- İslam Han, Z. (1973). *Tarihu Filistini'l-kadim munz evvelu gazva Yahudi hetta ahir gazva salibi (1220-1359)*. Daru'n-Nefais.
- Kalkaşendî, E. Ş. (trs). *Subhu'l-a'sâ fi sînâati'l-inşâ*. 15 cilt. Daru'l-Kütubi'l-İlmiyye.
- Kasım Abduh, K. (1993). *el-Yahud fi-Mısır*. Daru's-Şuruk.
- Kasım Abduh, K. (2003). *Ehl-i zimme fi Mısır mine-l fethi-l İslâm hetta nihayetü-l memalik*. Dirasetu Vesaikiyye Ayn Diraset ve Buhus İnsaniyye ve İctimaiyye.

- Koprman, K. Y. (1994). "Memlûklerde Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, 383. TDV Yayınları.
- Kusi, A. (trs). *Selahaddin ve'l-Yehud*. El-Camiatu'l-Kahire el-Mecelletu't-Tarihiyye. 24/39-54.
- Makrîzî, E. T. (1418). *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibâr bi- zikri'l-hıta ve'l-âsâr*. 4 cilt. Daru'l-Kütubil-İlmiyye.
- Muhammed, K. A. (1343/1925). *Hitati's-Şam*. el-Matbaatu'l-Hadise.
- Ömerî, Ş. A. (1408/1988). *et-Ta'rîf bi'l-mustalahi's-şerîf*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin. Daru'l-Kutbu İlmiyye.
- Ömerî, Ş. A. (H. 1423). *Mesâlikü'l-ebâr fî memâliki'l-emsâr* thk. Kamil Süleyman el-Cebur. 27 cilt. El-Mecmuu's-Sekafi.
- Reşad İmam, M. (1966). *Medinetü'l-Kudüs fî'l-ahdi'l-Memlukî*. el-Camiatu'l-Amerikiyya.
- Safedî, E. S. (1420/2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmet Arnavut, Turkî Mustafa. 29 cilt. Daru İhyaü't-Turas.
- Seyyid Muhammed, S. (1993). Cevâlî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (Cilt 7, 436-437. ss.) TDV Yayınları.
- Taneri, A. (1994). "Büyük Selçuklularda Divan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 9, 383-385. TDV Yayınları.
- Tutaylî, B. (2002). *Rihlet-u Bünyamin el-tutayli (561-569)*. (Çev. Azra Hedad). El-Mecmuu's-Sekafi.
- Uleymî, E. M. (trs). *el-Ünsü'l-celil bi-tarihi'l-Kudüs ve'l-Halil*. thk. Adnan Yunus Abdul-Mecit Nebatet. 2 cilt. Mektebeti Dandiys.
- Vekad, M. M. (1999). *el-Yehûd fî asri'l-memlûk-i fî dev'i vesâiku'l-cenize*. El-heyet-u Mısıriyyeti-l Ammet-i li'l-Küttab.
- Yiğit, F. A. (2018). Memlûk Devleti İdaresinde Yahudiler. (M. Mustafa Kulu Ed). *İkinci Uluslararası İsrail ve Yahudilik Çalışmaları Konferansı 2018 Bildiri ve Öz Kitabı* 123-129. On yedi Eylül Üniversitesi.
- Yiğit, F. A. (2024). *Fethinden Osmanlılara Kudüs Tarihi*. İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- Zayid, A. (2000). *El-Kudsü'l-Halide*. El-Heyetu'l-Mısıriyyetu'l-Amme.
- Ziyade, N. (1362/1943). *Ravaduş-şarki'l-arabi fî usuri'l-vusta*. Beytu'l-Mukaddes: el-Kulliyeti'l-Arabiye.

STRUCTURED ABSTRACT

The Mamluk period marks a critical turning point in the history of Jerusalem. Jerusalem became a city of great religious and cultural significance, housing the followers of three Abrahamic faiths. Sacred to Muslims, Christians, and Jews alike, Jerusalem contained important religious structures for each of these religions. After the Mamluks conquered Jerusalem, they preserved its religious fabric and implemented policies to manage the diverse religious communities. During this period, the primary focus was on maintaining the city's religious diversity while ensuring social order. The Mamluk administration took steps to foster peace and tolerance among Jerusalem's different religious communities, successfully managing the city's religious diversity. Particularly, the Muslims in Jerusalem viewed the city as a sacred center of the Islamic world and prioritized protecting its holy structures, such as the Al-Aqsa Mosque and the Dome of the Rock. These sacred sites, which are revered in Islam, were carefully preserved under Mamluk rule, and visitors to the city were granted religious freedom to worship. The religious significance of Jerusalem for Muslims was not only as a place of worship but also as a cultural hub for Islam. Non-Muslims also continued their lives in Jerusalem, enjoying the right to access their own sacred sites. Christians, in particular, had the right to visit holy places such as the Church of the Holy Sepulchre and the Via Dolorosa, while Jews had access to the Western Wall. However, these religious rights were regulated by the Mamluk administration, which established certain rules and oversaw the use of these rights. Despite the protection of the religious sites of all groups, the use of these rights was strictly monitored by the Mamluks. These regulations were viewed as necessary to maintain the city's religious and social order, promoting both religious tolerance and social harmony. The Mamluks not only provided religious freedoms but also adopted a just governance approach to ensure social harmony among the religious communities in Jerusalem. Relations between Muslims and non-Muslims were based on mutual respect and tolerance, particularly from a religious and social perspective. However, at times, local tensions and external factors led to difficult situations. Local conflicts or reactions from external forces occasionally caused friction, but Mamluk sultans quickly intervened to maintain peace in Jerusalem. The prominent Mamluk rulers saw the religious diversity of Jerusalem as a valuable asset and pursued fair and tolerant policies to manage this diversity. Furthermore, interfaith tensions in Mamluk-era Jerusalem were generally short-lived. Most of these tensions arose from economic pressures, political factors, or specific actions taken by local authorities. Nevertheless, the Mamluk administration was careful to address such issues without undermining religious tolerance or peace, ensuring the protection of the rights of all three religious communities. The Mamluks aimed to shape Jerusalem not only as a religious center but also as a city where different cultures could live together peacefully. In conclusion, during the Mamluk period, Jerusalem became a city where communities of different faiths could coexist peacefully. The relationships between Muslims and non-Muslims were based on fundamental principles of tolerance, mutual respect, and justice. Jerusalem, under Mamluk rule, became one of the rare cities where religious diversity was preserved. The religious structures in the city were sacred to all three faiths, and each group lived in the city while respecting Jerusalem's religious status. The Mamluk era provided a historical example of how peaceful and tolerant coexistence among different faiths could be achieved, preserving Jerusalem's multicultural character and establishing it as a significant religious and cultural center.